

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXVII (2/2022)

nadesłany: 6.03.2022 r. – przyjęty: 15.07.2022 r.

Zenon JASIŃSKI*

Anetta MAAß**

Adaptowanie dzieci imigrantów do nowej rzeczywistości społeczno-kulturowej

Adapting immigrants' children to the new socio-cultural reality

Abstrakt

Wprowadzenie. Adaptowanie imigrantów i ich dzieci do rzeczywistości społeczno-kulturowej jest związane z przemieszczaniem się jednostek i grup do innego kraju. Funkcjonowanie w nowych warunkach wymaga przystosowania się do nich i integracji ze społecznością. Państwa są zainteresowane włączeniem nowych obywateli w główny nurt życia społeczeństwa, wymaga to jednak wielu przemyślanych działań, powołania instytucji i organizacji, które będą ukierunkowane na integrację imigrantów ze społeczeństwem kraju osiedlenia.

Cel. Celem artykułu jest analiza procesu adaptowania dzieci imigrantów do nowej rzeczywistości społeczno-kulturowej.

Materialy i metody. W pracy zastosowano metodę analizy i porównania modeli funkcjonowania procesów adaptacji w trzech krajach (Polska, Niemcy, Szwecja).

* e-mail: z.jasinski@outlook.com

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, Niedziałkowskiego 18, 45-058 Opole, Polska

The Academy of Management and Administration in Opole, Niedziałkowskiego 18, 45-058 Opole, Poland

ORCID: 0000-0002-9304-3434

** e-mail: mass.scheidt@web.de

Hephata Kinderwohngruppe Diez, Unter dem Hain 3, 65582 Diez, Deutschland

Hephata Children's Residential Group in Diez, Unter dem Hain 3, 65582 Diez, Germany

ORCID: 0000-0002-8310-116X

Wyniki. W badanych krajach adaptacja dzieci imigrantów do nowych warunków życia organizowana jest na założeniach edukacji międzykulturowej. Prowadzi się ją głównie w szkołach, instytucjach opieki zastępczej i organizacjach pozarządowych.

Wnioski. Adaptacja dzieci imigrantów i jej efektywność zależy od tradycji przyjmowania imigrantów, związanych z tym oczekiwań i rozmiarów imigracji do określonego kraju.

Słowa kluczowe: adaptacja, dzieci imigrantów, integracja, polityka imigracyjna.

Abstract

Introduction. Adapting immigrants and their children to the socio-cultural reality is related to the relocation of individuals and groups who settle in another country. The ability to function in new conditions requires adapting to them and integrating with the host community. States are interested in including new citizens in the mainstream of their societies. However, this requires a lot of thoughtful actions and the establishment of institutions and organizations that will be focused on the integration of immigrants with society in the country of settlement.

Objective. The aim of the article is to analyse the process of adapting immigrant children to the new socio-cultural reality.

Materials and methods. The study uses the method of analysing and comparing models of the functioning of adaptation processes in three countries (Poland, Germany, and Sweden).

Results. In the studied countries, the adaptation of immigrant children to new living conditions is organized on the basis of intercultural education. It is conducted mainly in schools, foster care institutions, and non-governmental organizations.

Conclusions. Adaptation of immigrant children and its effectivity depends on the tradition of admitting immigrants, expectations connected with it, and the amount of immigration in the given country.

Keywords: adaptation, immigrant children, integration, immigration policy.

Wprowadzenie

Coraz większe różnice ekonomiczne między Południem i Północą, Zachodem i Wschodem stają się przyczyną konfliktów i wojen między państwami, a w konsekwencji – masowych migracji do krajów bogatszych. Z najnowszego raportu, przygotowanego przez włoski Caritas i Fundację Migrantes, dowiadujemy się, że na całym świecie w 2020 r. było 280 mln osób mieszkających poza własnym krajem, w tym 87 mln w Europie, 59 mln w Ameryce Północnej oraz blisko 50 mln w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. W ostatniej dekadzie mamy do czynienia z masowymi migracjami z krajów afrykańskich i azjatyckich. W dużej mierze jest to uchodźstwo spowodowane toczącymi się wojnami lub ich konsekwencjami w postaci dramatycznej sytuacji ekonomicznej wielu krajów, zrujnowanych miast i wiosek, zniszczonej infrastruktury gospodarczej, zdewastowanej ziemi uprawnej,

naszpikowanej minami i niewypałami, niedostatkami żywności, brakiem nie tylko możliwości leczenia się, lecz także pracy i perspektyw życiowych. W okresie ostatnich 20 lat w Europie liczba migrantów zwiększyła się o 30 mln osób, tylko w wyniku konfliktu syryjskiego napłynęło 9 mln uchodźców i azylantów (*Raport Migracyjny...*, 2021).

Zarówno badacze, jak i praktycy wyraźnie różnicują grupy obcokrajowców. Pierwszą grupę stanowią osoby opuszczające swój kraj dobrowolnie i wyjeżdżające do innego, w którym, ich zdaniem, będą miały lepsze warunki życiowe, możliwości realizowania swoich aspiracji i planów życiowych, w celu stałego lub okresowego osiedlenia się w nim. Określani są tam jako imigranci (w drodze procedur administracyjnych muszą ubiegać o prawo pobytu, zamieszkania, prawo do pracy). Drugą grupę tworzą osoby otrzymujące, stosownie do zapisów Konwencji Genewskiej z 1951 roku, status uchodźcy. Mogą go otrzymać osoby, które: „opuściły swój kraj pochodzenia, ponieważ odczuwają uzasadnioną obawę przed prześladowaniem z powodu rasy, religii, narodowości, poglądów politycznych, przynależności do określonej grupy społecznej” (Białek, Paluszek, 2011). W takiej sytuacji muszą one ubiegać się o uzyskanie statusu uchodźcy i wykazać przed urzędem grożące im prześladowania.

Wyróżnienie grupy ubiegającej się o status uchodźcy jest istotne. Wiele osób nie jest bowiem zagrożonych, lecz pragnie poprawić swoje warunki życiowe. Choć w Polsce nie żyjemy już w tak trudnych warunkach, to, jak wynika z naszych badań, zrealizowanych w ramach projektu *Jakość i styl życia oraz tożsamość i plany życiowe mieszkańców pogranicza polsko-czeskiego po wstąpieniu Polski i Czech do Unii Europejskiej* w Wyższej Szkole Zarządzania i Administracji w Opolu, we współpracy z Uniwersytetem Prigo w Hawirzowie (Republika Czeska), 16% uczniów szkół średnich z pogranicza polsko-czeskiego chce wyjechać na stałe z Polski, a 35% mówi, że trudno powiedzieć, jaką podejmie decyzję w przyszłości (Jasiński, Nowak, 2020).

W swoim opracowaniu chcemy zająć się badaniem procesu adaptowania przede wszystkim dzieci uchodźców do nowej rzeczywistości kulturowej i społecznej, w szerokim tego słowa znaczeniu. Dlaczego chcemy się koncentrować na dzieciach i młodzieży? Dlatego że dzieci, z racji niewielkich doświadczeń życiowych oraz z powodu prześladowań, tortur, głodu, chorób, gwałtów, które odbijają się na ich psychice, mają szczególne trudności w przystosowaniu się do nowej rzeczywistości, szukaniu dla siebie życiowych szans, poznawaniu i akceptowaniu systemu wartości innej cywilizacji i budowaniu nowego życia.

Nasze rozważania poświęcamy adaptacji społeczno-kulturowej dzieci i młodzieży, uchodźców w Polsce, Niemczech i Szwecji. Zamierzamy odpowiedzieć na podstawowe pytania badawcze. Kto zajmuje się procesem tej adaptacji i w jakim

zakresie? W jakich warunkach ona przebiega? Jakie przebiera formy organizacyjne? Na jakie trudności natrafiają dzieci i młodzież w tej adaptacji?

W tym miejscu celowe jest określenie znaczenia terminu *adaptacja*. W *Słowniku wyrazów obcych* znajdujemy następujące objaśnienie: „Adaptacja (łac. *adaptatio* – dostosowanie) 1. Przystosowanie czegoś do użytku. 2. Przystosowanie do nowych warunków. 3. Spektakl teatralny, film stworzony na podstawie utworu literackiego” (*Adaptacja*, 2010, s. 15). Podobnie wyjaśnia znaczenie tego terminu *Słownik poprawnej polszczyzny*. Zrozumienie kontekstu, do którego się odnosi termin *adaptacja*, ułatwiają przyjęte schematy składniowe. Do znaczeń słowa *adaptacja* dodano schematy: adaptacja: kogoś – czegoś; A. (kogoś, czegoś) – do czegoś; A. czegoś – do czegoś; A. czegoś – na coś. Równocześnie wykazuje się, że termin ten może odnosić się do różnych obszarów, np. adaptacja organizmów w biologii, adaptacja systemowa (w prawie), adaptacja w budownictwie, adaptacja w życiu społecznym, adaptacja systemów wartości w kulturze itd. (*Adaptacja*, 2012, s. 4).

W dalszych rozważaniach zechcemy odwołać się do rozumienia adaptacji w obszarach społecznym i kulturowym. Termin *adaptacja społeczna* w *Encyklopedii PWN* definiowany jest następująco:

adaptacja społeczna, proces dostosowywania jednostki lub grupy do funkcjonowania w zmienionym środowisku społecznym, obejmujący przekształcenia jej wewnętrznej struktury i (lub) sposobów działania; przekształcenie wewnętrznej struktury oznacza całkowitą lub częściową reorientację psychologiczną jednostki (lub reorientację subkultury grupy) polegającą na przejściu wartości i norm, sposobów definiowania sytuacji oraz wzorów zachowań, obowiązujących w nowym środowisku (*Adaptacja społeczna*, 10.10.2021)

Dodaje się tu, że przekształcenie tych zachowań może nosić jedynie znamiona zewnętrzne, a nie być konsekwencją rzeczywistych zmian w osobowości jednostki.

Przy próbie znalezienia hasła *adaptacja kulturowa* jesteśmy natomiast przekierowani do hasła *zmiana kulturowa*:

zmiana kulturowa, proces związany z wszelkimi zjawiskami kulturowymi, polegający na pojawieniu się i rozprzestrzenianiu albo zaniku lub zmianie statusu elementów materialnych i symboli. danego społeczeństwa; pojęcie „zmiana kulturowa” jest także stosowane na określenie procesów powstawania, rozwoju i zaniku poszczególnych, zlokalizowanych geograficznie kultur (*Zmiana kulturowa*, 10.10.2021).

Proces zmian kulturowych zachodzących w społeczeństwie może przebiegać trzy postacie: dyfuzji, akulturacji lub transkultuacji. Pierwsza z wymienionych

polega na zapożyczaniu idei i elementów jednej kultury i adaptację ich w innej. Z akulturacją mamy do czynienia wówczas, gdy elementy obcej (nowej) kultury zastępują wzory kulturowe danej zbiorowości, zmieniają jej sposób myślenia, styl życia itd. Dzieje się to pod wpływem nacisków nowego środowiska, wymuszających zaadaptowanie się do wzorów kulturowych nowego społeczeństwa. Z postacią transkulturacji mamy natomiast do czynienia, gdy jednostka świadomie wybiera inne środowisko i zmuszona jest do przyjęcia wzorów kultury tego środowiska jako swoich. Z sytuacjami takimi mamy najczęściej do czynienia wśród imigrantów. Jakub Krzysztof Adamski uważa, że w adaptacji imigrantów najważniejsze są jej wymiary: kulturowy, strukturalny, tożsamościowy oraz polityczny. „Te cztery szerokie typy wyczerpują spektrum przystosowania się imigrantów do nowego środowiska i jednocześnie uwzględniają poziom jednostkowego zaangażowania i zewnętrznego wpływu” (Adamski, 2020, s. 62).

Wielość szkół i podejść teoretycznych sprawia, że termin *adaptacja* niekiedy jest traktowany jako etap integracji, innym razem zaś jako ogólne pojęcie związane z teorią migracji z perspektywy indywidualnej, zbiorowej, a także dyscyplin naukowych. Większość badaczy i praktyków skłania się do używania terminu *integracja*, część natomiast do posługiwania się terminem *przystosowanie*, zarzucając pojęciu adaptacji jego wieloznaczność (Adamski, 2020; Grzymała-Kazłowska, 2013a; Grzymała-Kazłowska, 2013b).

Naszym zadaniem nie jest szczegółowe przedstawianie koncepcji teoretycznych, lecz praktyki adaptowania obcokrajowców do szeroko rozumianej kultury, mieszczącej się w kanonie kultury zachodniej i reguł życia w społeczeństwie cywilizacji europejskiej. Podobnie jak J.K. Adamski adaptację będziemy traktować jako „pojęcie nadrzędne, obejmujące inne formy przystosowania (lub procesy do niego zmierzające) imigrantów do życia kraju przyjmującym” (Adamski, 2020, s. 56). W naszym przypadku chodzi o przystosowanie dzieci imigrantów do funkcjonowania w systemie innych wartości związanych z kulturą codzienną kraju, w którym przebywają, zasadami przyjętymi w społeczeństwie, jego organizacją, urządzeniami, regulacjami prawnymi, wiedzą i umiejętnościami korzystania z urządzeń technicznych, komunikowania się z innymi osobami w sensie językowym i technicznym, umiejętności załatwiania spraw w urzędach, przygotowania do pracy zawodowej, z uwzględnieniem różnych wymiarów tego przystosowania. Proces ten może szybciej przebiegać, gdy odbywa się w profesjonalnych instytucjach, takich jako ośrodki integracyjne, opiekuńcze i szkoła, które mogą w sposób planowy i profesjonalny, przy pomocy odpowiednio przygotowanej kadry, przystosowywać dzieci i młodzież uchodźców do życia w kraju osiedlenia.

Yaacov Iram, badacz problemów edukacji, pisał:

Jeśli jednakże chcemy żyć w społeczeństwach, które zachęcają do uczestnictwa w życiu społecznym, jeśli chcemy tworzyć społeczeństwo, które odrzuca dyskryminację, ksenofobię i rasizm, musimy zwiększyć nasze wysiłki na wszystkich szczeblach i we wszystkich strukturach systemu oświaty, od przedszkola po uniwersytet, by popierać i realizować istniejące programy i tworzyć nowe, bardziej skuteczne (Iram, 2001, s. 58).

Na tej podstawie chcemy porównać, w jaki sposób przebiegają procesy adaptacji dzieci i młodzieży imigranckiej w Polsce, Niemczech i Szwecji.

Studium przypadku adaptacji dzieci rodziny syryjskiej w Polsce

Analizę prowadzimy na przykładzie dzieci rodziny syryjskiej, którą 7 lat temu zaopiekowała się diecezja opolska. Rodzina ta znajdowała się wśród pierwszej grupy uchodźczych chrześcijan syryjskich, która trafiła do Polski w lipcu 2015 roku z inicjatywy Fundacji Estera, w liczbie 157 osób (60 rodzin). Po dopełnieniu w Warszawie formalności związanych ze złożeniem wniosków o uzyskanie statusu uchodźców rozlokowano ich w różnych ośrodkach w Polsce (na Opolszczyźnie były to ośrodki w Opolu i Krapkowicach) i sukcesywnie szukano im miejsca stałego pobytu (*Syryjscy uchodźcy...*, 2015).

Rodzina, o której będzie mowa, pochodzi z Damaszku. Przez rok mieszkała w Głogówku. Miała status rodziny uchodźczej. Tylko ojciec znał język angielski, lecz niezbyt biegle. Córka, którą będziemy nazywać Eliza, miała 15 lat i słabo знаła język angielski. Miała dwóch braci – jeden w wieku 11 lat, drugi – 9. Ukończyli kurs języka polskiego, lecz poziom ich kompetencji językowych był niski. Po roku przenieśli się do Dobrodzienia, gdzie właściciel firmy Kler zapewnił umeblowane ich mieszkania i pracę dla obojga rodziców. Eliza rozpoczęła naukę w liceum ogólnokształcącym, a bracia zaczęli uczęszczać do szkoły podstawowej i gimnazjum. Klasa odnosiła się do Elizy bardzo życzliwie, uczniowie i nauczyciele chętnie pomagali jej w nauce. Nigdy nie zgłosiła skargi, że ktoś jej dokuczał. Dziewczyna uczyła się języka polskiego, jednak ze względu na słabą jego znajomość początkowo miała duże trudności w nauce; szczególne kłopoty sprawiało jej czytanie lektur, terminologia z zakresu fizyki, chemii oraz matematyki. Nie sprawiała kłopotów wychowawczych, początkowo często opuszczała zajęcia, lecz ojciec tłumaczył to złym stanem jej zdrowia. Po lekcjach nie mogła wychodzić do koleżanek. Miała natomiast własny telefon komórkowy i utrzymywała z nimi kontakty telefoniczne. Jeździła tylko na jednodniowe wycieczki klasowe. Wychowawczynie nie wiedzia-

ła, z czego to wynika – czy sytuacji finansowej, czy tradycji, która nie pozwalała dziewczynie przebywać poza domem. Uczestniczyła natomiast w szkolnych imprezach klasowych, na wigilię przygotowała potrawy arabskie, w jasełkach odgrywała Marię. Należała do klubu wolontariuszek, włączyła się w akcję charytatywną „Pomagamy dzieciom chorym na raka”. Zapisła się także do biblioteki obcojęzycznej w Opolu. Eliza była poważna, raczej zamknięta w sobie. Nowe środowisko ją onieśmiało, co mogło być konsekwencją szoku kulturowego, który często odnotowują badacze w odniesieniu do imigrantów (tęsknota za krajem rodzinnym, spiętrzenie się trudności, brak wiary w siebie). Dopiero w trzeciej klasie liceum Eliza się ożywiła i można było zaobserwować u niej zwiększenie motywacji do działania. Była pilną uczennicą. W czwartej klasie czytała już lektury w języku polskim, pisała sprawdziany, do matury jednak nie przystąpiła. Ukończyła liceum i podjęła naukę w szkole policealnej jako kosmetyczka (Drechsler, 2017).

Jej bracia mieli początkowo kłopoty z nauką. Poziom opanowania przez nich języka polskiego był na tyle niski, że młodszy nie nadążał z pisaniem za klasą – pożyczal więc zeszyty od koleżanek czy kolegów i przepisywał lekcje w domu. Bracia spotykali się z kolegami, brali udział w imprezach, grali w szkole w piłkę, byli lubiani. Częste kontakty towarzyskie sprawiły, że wystarczająco opanowali język. Starszy ukończył szkołę zawodową i został mechanikiem samochodowym, jego sympatią jest Polka, była koleżanka z klasy. Młodszy jest uczniem trzeciej klasy szkoły branżowej, również wybrał zawód mechanika. W pełni zintegrował się z klasą. Język polski opanował na tyle, że sam potrafił zorganizować sobie praktykę zawodową w Opolu.

Cała rodzina ubierała się po europejsku. Ze szkołą kontaktował się ojciec, choć na pierwsze zebranie rodzicielskie przyszedł z żoną. Rodzina nie utrzymywała szerszych kontaktów w środowisku; spotykali się ze znajomymi we Wrocławiu, gdzie była grupa Syryjczyków, tam też jeździli na nabożeństwa w obrządku greko-katolickim. Ich początkowy brak motywacji do nawiązania pogłębionych kontaktów ze środowiskiem mógł być spowodowany planami wyjazdu do Niemiec, gdzie mieli krewnych, których odwiedzali. Ostatecznie pozostali jednak w Polsce.

Taki model adaptacji kulturowej dzieci jest bardzo skomplikowany ze względu na odczuwany przez rodziców brak wiary w powodzenie. Dodatkowo mierzą się oni z własnymi trudnościami, niechęcią do zbyt dużego angażowania nauczycieli w wychowanie ich dzieci i obawą o utratę swojego autorytetu. W pierwszym roku pobytu rodziny w nowym miejscu nauczyciele mieli duże problemy z kontaktowaniem się z rodzicami, musieli się kilkakrotnie zwracać się o pomoc do księdza, który sprawował nad nimi opiekę w imieniu Kurii. Jego pomoc była wówczas nieoceniona. Jest to, według badaczy, dość częste zjawisko, zwłaszcza gdy rodzice mocno przeżywają szok kulturowy. Na tym przykładzie można zauważyć, że proces adaptacji

w sytuacji, gdy dzieci mają nikłą sieć kontaktów z rówieśnikami, przebiega wolniej. Na pochwałę zasługuje wkład pracy nauczycieli, ich wsparcie oraz stworzenie warunków do edukacji międzykulturowej.

Adaptacja dzieci i młodzieży imigrantów na przykładzie Ośrodka Diakonii Hephata w Niemczech

W 2000 r. w RFN zamieszkiwało 82 mln ludzi, w tym 4,3 mln (ponad 5%) stanowili obcokrajowcy. W tych 4,3 mln nie uwzględniono 3 mln przesiedleńców pochodzenia niemieckiego z terenów byłego Związku Radzieckiego, z Polski, Rumunii i innych państw (Ligus, 2001). W 2020 r. w Niemczech mieszkało 1,4 mln uchodźców i osób poszukujących ochrony. Pracownicy ośrodków psychospołecznych, funkcjonujących przy organizacjach non profit, stwierdzają, że sytuacja uchodźców jest trudna i każdy dzień niesie przed nimi nowe wyzwania, związane z nieznaną języka niemieckiego czy innego języka obcego, kontaktami z władzami, nieznaną prawą, a także kulturą. Podkreślają, że z tego powodu cierpią szczególnie nieletni uchodźcy, którzy przybyli do Niemiec bez rodziny i potrzebują wsparcia.

Wsparcie imigrantów i pomoc im są przedmiotem zainteresowania szeregu instytucji i agend rządowych, a także licznych organizacji i stowarzyszeń lokalnych oraz skupionych wokół nich wolontariuszy, którzy wspomagają uchodźców w ich codziennym życiu. Należy się zgodzić, że zarówno uchodźcy, jak i społeczeństwo przyjmujące muszą być na siebie wzajemnie otwarci, bo to jest warunek tego, aby integracja odniosła sukces.

Takiego zadania podejmują się centra Hephata („Otwórz się”) prowadzone przez Diakonię. To druga organizacja charytatywna, obok Błękitnego Krzyża, prowadzona przez Kościół ewangelicki w Niemczech. Hephata jest organizacją non-profit istniejącą od ponad 120 lat. Centrala Stowarzyszenia znajduje się w mieście Schwalmstadt w kraju związkowym Hesja. Działa głównie w krajach związkowych: Bawaria, Hesja i Nadrenii-Palatynacie, w 59 miejscowościach. Odwołuje się do tradycji protestanckiej, wspiera osoby potrzebujące pomocy, chore, niepełnosprawne, w trudnej sytuacji życiowej, bez względu na wiek, religię i narodowość. Oferuje pracę, doradztwo i wsparcie, edukację, wychowanie, organizację czasu wolnego, opiekę zdrowotną, terapię, opiekę i funkcjonowanie w 6 głównych obszarach pracy. Hephata prowadzi gospodarstwa, warsztaty i zakłady usługowe. W zakładach tych wytwarza się szeroką gamę produktów, prowadzony jest sklep internetowy oraz udostępniane pokoje noclegowe. Należy tu także wspomnieć o licznych warsztatach przeznaczonych dla osób niepełnosprawnych (*Organisation & unternehmen*, 10.10.2021). Podobne ośrodki dla imigrantów prowadzą także inne organizacje. Ich

działalność jest ukierunkowana na pomoc uchodźcom i wsparcie ich, zwłaszcza dzieci i młodzieży. Do tych ośrodków, podobnie jak i do Hephaty, dzieci i młodzież są kierowane przez Urząd ds. Młodzieży (niem. *Jugendamt*). Koszty pobytu podopiecznych pokrywają miasta lub gminy z dotacji rządowych, co jest konsekwencją podpisanej w 1951 roku przez rząd niemiecki Konwencji Genewskiej dotyczącej statusu uchodźców. Jest to najważniejszy dokument międzynarodowy, regulujący prawa uchodźców. Według raportu przygotowanego przez Instytut Waltera-Euckena we Fryburgu w 2021 r. na zlecenie katolickiej organizacji charytatywnej Malteser Hilfsdienst łączne wydatki rządu federalnego na imigrację związaną z azylem wyniosły w 2019 r. ok. 23 mld euro, z czego 6,3 przydzielono landom i gminom (*Fakten statt Stimmungslage...*, 2021). Władze landu Nadrenia-Westfalia, podobnie jak innych landów, stawiają sobie za cel integrację cudzoziemców z miejscowym społeczeństwem w duchu edukacji międzykulturowej. Organy rządowe opracowały i wdrażają w praktyce opiekuńczo-wychowawczej specjalny program międzykulturowego nauczania i wychowania (Ligus, 2001, s. 67).

Zaprezentujemy teraz działania podejmowane w Ośrodku Haphata w mieście Dieze (pow. Limburg-Weilburg, land Hesja) na rzecz adaptacji społeczno-kulturowej wychowanków tej placówki. Jest ona przeznaczona dla dzieci i młodzieży w wieku od 14 do 18 lat, których sytuacja rodzinna nie gwarantuje wystarczającego wsparcia dla ich indywidualnego rozwoju lub którzy przyjechali do Niemiec jako małoletni uchodźcy bez rodziców. Obecnie ośrodek przeznaczony jest dla niepełnoletnich imigrantów. Kierowani są oni do niego przez Jugendamt. Do urzędu tego często są przyprowadzani przez policjantów spotykających nieletnich w czasie patroli; zdarza się, że imigranci sami zgłaszają się na policję, gdyż nie wiedzą, gdzie mają zwrócić się o pomoc.

W latach 2015–2020 w ośrodku przebywali tylko imigranci (z Afganistanu, Erytrei, Somali, Gabonu, Albanii). Zastępuje on im dom rodzinny, który swoim charakterem odpowiada polskim domom dziecka i jest czynny przez cały rok. W ośrodku powinno przebywać 10 podopiecznych; były jednak okresy, w których liczba ta była większa. Ośrodek, w którym pracuje współautorka, miał w pewnym okresie 16 wychowanków. Wychowankowie nie znają języka niemieckiego, niektórzy starsi mówią po angielsku. W sytuacji gdy nie znają niemieckiego, wyznacza się im tłumacza, czasami jest to starszy wychowanek, który opanował już język niemiecki. Kadra ma charakter międzynarodowy i tworzą ją wychowawcy z Polski, Libanu, Afganistanu, Turcji i Niemiec. Muszą mieć oni kwalifikacje nauczycielskie z zakresu pedagogiki ogólnej lub społecznej. Oczekuje się od nich kompetencji w zakresie wyjaśniania pojęć związanych z azylem i kwestiami prawa pobytu w Niemczech, wyjaśniania i realizacji wymagań dotyczących dobrostanu młodzieży, orientacji i pomocy integracyjnej w życiu codziennym młodzieży, poradnictwa psychospołecznego i inter-

wencji kryzysowej, kompetencji językowych, wsparcia szkolnego w nauce i kontaktach ze szkołą, organizacji czasu wolnego, poznania regionu. Jeśli grupa liczy więcej niż 10 osób, wtedy kadre stanowią kucharka, 11 wychowawców i kierownik; nie wszyscy są na etacie. Jeśli grupa nie przekracza 10 wychowanków, wówczas nie ma kucharki i jest 7 wychowawców. Każdy z podopiecznych do ukończenia 18. roku życia ma opiekuna prawnego. Ośrodek zapewnia opiekę zdrowotną, pomoc w edukacji i zdobyciu zawodu, w otrzymaniu pracy oraz znalezieniu mieszkania.

Podopiecznych obowiązuje regulamin. Mają sprzątać swoje pokoje, pełnić dyżury w kuchni, przygotowywać kolację, prać rzeczy osobiste; mają także się uczyć, gotować i robić zakupy. W ośrodku nie wolno palić papierosów, obowiązuje zakaz sięgania po narkotyki czy alkohol. Od poniedziałku do czwartku wychowankowie mający mniej niż 14 lat muszą być w ośrodku o godzinie 21, starsi zaś o 22. W weekendy starsi mogą wracać o północy. Wychowankowie powinni okazywać szacunek współlokatorom i wychowawcom.

W czasie pobytu w ośrodku podopieczny powinien nauczyć się języka niemieckiego, zasad współżycia w grupie, kontaktów z urzędami, planowania własnego budżetu, powinien także poznać kulturę pracy, cenić pracę innych, poznać istotę demokracji, szacunku dla innych, oczekuje się od niego również uczciwości. Najważniejszym celem ośrodka jest usamodzielnienie wychowanków, przygotowanie ich do życia, pełnienia różnych ról społecznych, prowadzenia mieszkania, gospodarowania pieniędzmi, wykorzystania ofert nauki i zdobycia zawodu, nauczenie planowania swojego życia, otwartości na innych, szacunku dla ludzi i pracy (*Kinderwohngruppe Diez*, 10.10.2021). Ważnym zadaniem ośrodka jest również pomoc podopiecznym w sprawach szkolnych i zawodowych, w rozwoju i planach życiowych, w rozwiązywaniu konfliktów społecznych, pomoc i pośrednictwo w nawiązywaniu kontaktów w zakładach i instytucjach (o czym mówi *Regulamin Ośrodka Hephata*).

Wychowankowie pomagają w przygotowaniu śniadania, spożywają je, a następnie udają się do szkoły, na kursy lub praktyki do zakładów. Dla dzieci i młodzieży w wieku szkolnym, nieznających języka niemieckiego, tworzone są specjalne klasy przygotowawczo-wspomagające (niem. *Vorbereitungsklassen-Frdrderklassen*).

Celem działania tych klas jest umożliwienie integracji w szkole niemieckiej i przejście do klasy regularnej. Uczniowie tych klas są szczególnie intensywnie wspomagani w nauce języka niemieckiego. Językiem nauczania w klasach wspomagających jest język niemiecki. Liczba godzin nauki w tygodniu jest taka sama jak w klasach regularnych. Uczniowie uczą się tego języka 10 do 12 godzin w tygodniu. Także podczas lekcji innych przedmiotów główny nacisk kładziony jest na opanowanie języka niemieckiego (Ligus, 2001, s. 68).

Nauka w klasach przygotowawczo-wspomagających może trwać najwyżej dwa lata, po tym czasie uczniowie zostają włączani do normalnych klas szkoły podstawowej.

Podopieczni ośrodka powinni ukończyć Szkołę Główną (niem. *Hauptschule*), niektórym udaje się ukończyć Szkołę Realną (niem. *Realschule*). Po ukończeniu szkoły kierowani są oni do szkoły zawodowej, zaś ten, kto nie ukończy szkoły, jest kierowany do pracy. We wszystkich tych sprawach pomaga wychowawca będący opiekunem wychowanka. W omawianym ośrodku wychowankowie wybierają najczęściej następujące zawody: opiekun w domu starców, dekarz, malarz lakiernik, sprzedawca, ogrodnik.

W funkcjonowaniu ośrodka mamy do czynienia z oddziaływaniem towarzyszącym wychowawcy, który jest obecny przy pracach, uczestniczy w rekreacji i wypoczynku wychowanków, organizuje, obserwuje i doradza, inicjuje dyskusje oraz rozmowy na określone tematy. Proces adaptacji społeczno-kulturowej odbywa się na kilku poziomach: na poziomie grupy w ośrodku, w roli wychowanka; na poziomie szkoły, w roli ucznia; na poziomie środowiska, w roli uczestnika usług różnych instytucji; na poziomie ponadregionalnym, w roli pracownika, mieszkańca, obywatela. Nabywanie kompetencji językowych, społecznych, edukacja szkolna, funkcjonowanie w placówce sprawiają, że na każdym poziomie adaptacji wychowankowie lepiej rozumieją swoje miejsce w społeczeństwie.

Gdy wychowanek osiągnie 17 lat i jest już samodzielny, może zamieszkać poza ośrodkiem, w mieszkaniu przejściowym. Początkowo mieszkają w nim 2 lub 3 osoby. Pozostają one nadal pod opieką ośrodka i są nadzorowane przez 2 godziny w tygodniu przez wychowawcę z ośrodka. Otrzymują określoną kwotę na utrzymanie z Jugendamtu. Wychowawcy pomagają w staniu się samodzielnym. Kiedy wychowankowie napotykać na poważniejsze problemy, mogą w każdej chwili przyjść do ośrodka po pomoc lub zwrócić się telefonicznie do wychowawcy. W momencie ukończenia 21. roku życia ustaje wsparcie socjalne Jugendamtu. Wychowankowie muszą wówczas opuścić mieszkania przejściowe i zacząć żyć samodzielnie. Gdy mają ukończone 20 lat, wychowawcy pomagają im znaleźć mieszkanie do wynajęcia na wolnym rynku. Jest to, jak stwierdzają wychowawcy, bardzo trudne i wymaga dużo czasu. Problemem są ceny wynajmu. Uczniowie szkół zawodowych z wynagrodzenia za swoje praktyki nie są w stanie pokryć kosztów utrzymania. Wówczas ośrodek musi podjąć starania o dofinansowanie przez miasto, a także pomóc w umeblowaniu mieszkania i zakupieniu podstawowych urządzeń. Po wprowadzeniu się wychowanka do mieszkania kończy się jego związek z ośrodkiem.

Adaptacja kulturowa jest prowadzona w grupie, w czasie pracy, w czasie wolnym poprzez organizację dyskusji i rozmów na wybrane tematy, wspólne wyjścia do kina, zwiedzanie miasta, muzeów parkowych, wycieczki do sąsiednich miast

w Niemczech, wyjścia do parków sportowych, a w czasie wakacji podczas tygodniowych pobytów w największych miastach Niemiec (Berlin, Monachium). Adaptacja może przybierać także formę indywidualną w czasie pracy, odwiedzania wychowanków w ich domach, załatwiania wspólnie z nimi spraw w różnych instytucjach. W czasie wakacji, za zgodą Jugendamtu, podopieczni mogą odwiedzić swoją rodzinę, jeśli mieszka ona w Niemczech. Co ciekawe, zdaniem wychowawców okres wakacji stwarza najlepszą okazję do pracy z młodzieżą. Najciekawsze dyskusje i pogadanki udają się natomiast przy gotowaniu (co okazuje się podczas wywiadów z wychowawcami).

W tym miejscu warto postawić pytanie dotyczące efektywności działalności adaptacyjnej ośrodków. Jest ona uwarunkowana bardzo wieloma czynnikami, zaczynając od doświadczeń życiowych podopiecznych, ich stanu emocjonalnego, poziomu intelektualnego, poprzez cechy osobowe, wiek, płeć, dotychczasowe doświadczenia edukacyjne, wiek, w którym trafili do ośrodka, dystans kulturowy, kompetencje nauczycieli, a kończąc na polityce imigracyjnej państwa, regulacjach prawnych, stosunku społeczeństwa do imigrantów. Powstaje problem wskaźników rodzajów adaptacji. Ta ocena efektów adaptacji imigrantów w ośrodku może być tylko aktualistyczna. Jakie są ich postawy i zachowania? Jakie kompetencje osiągnęli? Czy ukończyli szkołę, czy zdobyli zawód? Czy podjęli pracę? Czy potrafią samodzielnie prowadzić dom i kierować swoim życiem (z perspektywy np. roku)? Inna ocena tej efektywności może nastąpić po latach, gdy uchodźca otrzyma obywatelstwo – wówczas będziemy mogli go oceniać jako obywatela i człowieka.

Sześćdziesiąt procent dzieci uchodźców w opisywanym ośrodku kończy szkołę obowiązkową i szkołę zawodową. Zdobywają zawody rzemieślników, opiekunów w domach starców. Dwadzieścia procent nauczyło się języka, funkcjonowania w społeczeństwie niemieckim, jednak nie ukończyło szkoły, dlatego pracują w agencji pracy tymczasowej. Osoby, które nie ukończyły szkoły zawodowej, dostają zgodę na 6-miesięczny pobyt na terenie Niemiec. Przed upływem tego okresu muszą składać wnioski o przedłużenie prawa do dalszego pobytu. Około 15% nie współpracowało z ośrodkiem i Jugendamtem. Nie chodzili regularnie do szkoły, niektórzy dopuszczali się agresji w stosunku do rówieśników bądź wychowawców. Niestety wśród podopiecznych ośrodka były osoby (ok. 5%), które naruszyły prawo (zażywanie narkotyków, handel narkotykami, pobicia), zdarzały się także wyroki więzienia.

Praca na rzecz integracji młodzieży mogłaby być bardziej efektywna, gdyby nauczyciele byli lepiej do niej przygotowani, zwłaszcza gdyby dokładniej znali kulturę kraju pochodzenia dzieci imigrantów, bardziej starali się zrozumieć ich psychikę i gdyby wydłużono okresu pobytu w ośrodku oraz położono nacisk na uświadamianie młodzieży jej obowiązków. Trudnością jest też niejednokrotnie znajomość

wieku podopiecznych, którzy faktycznie są starsi niż podają (aby dłużej korzystać z opieki socjalnej). Sukcesem jest, że młodzież w większości kończy szkołę i jest przygotowana do życia w nowej dla niej rzeczywistości społeczno-kulturalnej.

Omówiony model adaptacji dzieci imigrantów ukierunkowany na samodzielność, budowanie pozytywnego stosunku do ludzi i pracy przynosi efekty. Stąd redaktorzy raportu o imigrantach z 2021 r. mogli ocenić pozytywnie proces integracji uchodźców w stosunku do roku 2017 (*Fakten statt Stimmungslage...*, 2021).

Przygotowanie do życia społeczno-kulturalnego dzieci imigrantów w Szwecji

Według Statistics Sweden na początku 2019 r. na terenie Szwecji społeczność imigrancka stanowiła 19,1% całej populacji, czyli ok. 1,96 mln osób. Tylko w samym 2018 r. przybyło do Szwecji 80 tys. cudzoziemców. Wśród nich najwięcej było Syryjczyków (ok. 190 tys.) oraz Irakijczyków (145 tys.). Są miejscowości, w których uchodźcy stanowią znaczny procent mieszkańców. W takich miastach, jak Sztokholm, Malmö, Göteborg, mieszka 21–25% uchodźców.

Szwecja prowadziła zawsze otwartą politykę migracyjną, była także otwarta na inne kultury. Od połowy lat 90. XX wieku zaczęły pojawiać się w mediach głosy na rzecz ograniczenia imigracji, mówiące o kryzysie polityki emigracyjnej (Jelonek, 1996). Potwierdziły to badania z roku 2019, z których wynikało, że nawet 53% Szwedów chce, by przyjmowano mniej cudzoziemców (*Imigranci w Szwecji...*, 2019). Kryzys polityki migracyjnej związany był z pojawieniem się wystąpień noszących znamiona dyskryminacji obcokrajowców i zachowań rasistowskich, trudnościami w integrowaniu się migrantów, niechęcią części z nich do podejmowania dalszej nauki i pracy oraz ich skłonnością do nadużywania zasiłków socjalnych. To skłoniło państwo do rewizji polityki migracyjnej i ukierunkowania jej na integrację imigrantów (Banaś, 2011; Muciek, 2009; Złotorowicz, 2017). Powstały wówczas partie antyimigracyjne, a na łamach prasy zaczęły pojawiać się artykuły nieprzychylnie uchodźcom, zarzucające im wzrost bezrobocia, kryzys ekonomiczny, wzrost przestępczości, zagrożenie chrześcijaństwa na skutek przyjazdu dużej liczby wyznawców islamu, na co nałożył się zamach terrorystyczny z 2017 r. na obywateli w centrum Sztokholmu, w którym zginęło 5 osób.

Szwedzkie Ministerstwo Spraw Zagranicznych w 2018 r. opublikowało na stronach internetowych kilku ambasad, w tym Ambasady Szwedzkiej w Warszawie, tekst odnoszący się do głosów krytycznych związanych z polityką migracyjną Szwecji i przestępczością. Akcentowano w nim, że Szwecja jest krajem otwartym, przyjmującym imigrantów od dziesięcioleci; zauważono, że imigranci nie doprowadzili Szwecji do upadku, lecz przeciwnie – do rozwoju. Pomimo wysokich kosztów

związanych z falą imigracji Szwecja w latach 2015–2018 zanotowała nadwyżkę finansów publicznych. Zgodnie z prognozami nadwyżka ta będzie rosła do roku 2022. W tekście tym napisano także o dumie wynikającej z przyjęcia od 2011 roku ok. 150 tys. uchodźców z Syrii, czyli z największej akcji humanitarnej od drugiej wojny światowej. Zaprzeczano jakoby nastąpił wzrost przestępczości i terroryzmu. Odwoływano się do dwóch przykładów takich zamachów, z roku 2010 (nikt wówczas nie ucierpiał, za wyjątkiem zamachowca) i z 2017. Odrzucono tezę stawioną przez dziennikarzy i część polityków, że to uchodźcy stoją za wzrostem przestępczości, zwłaszcza gwałtów. Odpierano zarzut, że duża liczba emigrantów spowodowała, że Szwecja znajduje się na krawędzi upadku. Podano liczby mówiące o ograniczaniu zgody na azyl. W roku 2015 prawie 163 tys. osób wystąpiło o azyl, natomiast w latach 2016–2018 liczba osób starających się o azyl w Szwecji wyniosła odpowiednio 28 939, 25 666 i 21 502 osób. Mimo pandemii Szwecja udzieliła od stycznia do listopada 2020 aż 82 200 pozwoleń na pobyt. Przyjęła też trzy razy więcej osób ubiegających się o azyl niż jej sąsiedzi – Dania, Norwegia i Finlandia – razem wzięci (*Jakie są fakty...*, 10.10.2021).

Szwecja jest ciągle atrakcyjnym miejscem ubiegania się o azyl, mimo zaostrzenia prawa pobytowego. Zdarza się, że, podobnie jak w Niemczech, przysyłane są same dzieci bez rodziców. Przykładowo w 2014 r. do Szwecji przybyło ponad 6,5 tys. dzieci i młodzieży poniżej 18. roku życia bez rodziców (Złotorowicz, 2017). Nowa polityka prowadzona od schyłku XX wieku w stosunku do imigrantów i uchodźców została oparta na idei wielokulturowości. Wymaga ona, zdaniem Irama (2001), zrozumienia jej idei zarówno przez społeczeństwo większościowe, jak i mniejszościowe.

Chcielibyśmy przedstawić w skrócie proces adaptacji dzieci imigrantów w Szwecji na przykładzie ośrodka w Karlstad. Jest to ośrodek dla nieletnich w wieku 16–18 lat, ubiegających się o azyl, i osób w wieku 16–21 lat, posiadających pozwolenie na pobyt. Celem ośrodka jest zapewnienie jednostce możliwości edukacji, zawodu, zakwaterowania. Po ukończeniu 18 lat podopieczni są kierowani do ośrodka nazywanego Orion, zapewniającego warunki do nauki lub pracy. W ośrodku tym mogą przybywać do ukończenia 21. roku życia. Młodzież w wieku 18–21 lat może korzystać ze wsparcia ośrodka Tellus, którego głównym zadaniem jest doprowadzenie podopiecznych do usamodzielnienia. W tym czasie ośrodki pomagają w uzyskaniu samodzielnego mieszkania i pracy, poznania zasad i norm obowiązujących obywatela. Jego działalność przypomina funkcjonowanie Hephati w Niemczech w stosunku do wychowanków w wieku 18–21 lat. Podopieczni mieszkają poza ośrodkiem, wychowawcy raz w tygodniu sprawdzają, jak sobie radzą, doradzają w sprawach żywienia, planowania, zakupów, kontaktów z urzędami, zapoznawania z przepisami regulującymi normy zachowania społecznego.

Mają przygotować wychowanków do samodzielnego funkcjonowania w społeczeństwie wielokulturowym (Złotorowicz, 2017; wywiad z pracownikiem Tellusa w Karlstad, 2016).

O wiele więcej obowiązków mają opiekunowie młodszych wychowanków. Odprowadzają ich do szkoły, uczestniczą w spotkaniach z nauczycielami, pomagają w odrabianiu prac domowych, a także w zakupach, uczą samodzielności, organizują czas wolny. Podopieczni uczęszczają do normalnych szkół; początkowo do klas przejściowych (do 2 lat), których celem jest nauka języka szwedzkiego. W tym czasie powinni opanować język w takim stopniu, by podjąć naukę w normalnej klasie. Nauka języka szwedzkiego w klasach przejściowych odbywa się na bazie języka szwedzkiego, a w klasie są dzieci różnych narodowości. Szkoły mają charakter integracyjny, nie tworzy się oddzielnych szkół dla dzieci imigrantów. Klasa trzecia z reguły jest już klasą integracyjną, w której uczą się dzieci kilku narodowości. Dzieci imigrantów uczą się języka szwedzkiego na ogół szybciej niż ich rodzice, stąd w kontaktach rodziców z nauczycielami, jeśli zachodzi taka potrzeba, uczestniczy tłumacz (co wynika z wywiadów z nauczycielami i dyrektorem szkoły integracyjnej w Karlstad).

Zakończenie

Adaptacja dzieci imigrantów w nowych krajach osiedlenia jest tym, co decyduje o ich przyszłych losach, możliwości realizowania swoich aspiracji i planów życiowych. Od tego, jak ona przebiega, w jakim tempie, jakich obszarów dotyczy i jaki jest jej poziom, zależeć będzie jakość ich życia. Jest to wymiar indywidualny adaptacji społeczno-kulturowej. Wymiar społeczny tej adaptacji jest natomiast ważny dla społeczeństwa przyjmującego uchodźców i imigrantów. Społeczeństwu przyjmującemu zależy na integracji jednostek ze społeczeństwem, rozumianej jako wywiązywanie się z różnych ról społecznych, zgodne współzycie z osobami innej narodowości, samodzielne funkcjonowanie w społeczności, rzetelna praca, respektowanie prawa i zasad życia społecznego, oddanie pracy, a nie tylko korzystanie z pracy innych. Proces adaptacji musi być dobrze zaplanowany i zorganizowany, uczestnik powinien dostrzegać korzyści z poszczególnych obszarów i elementów adaptacji,

W procesie adaptacji dzieci i młodzieży imigrantów pozbawionych opieki rodzicielskiej zasadniczą rolę odgrywają szkoła i instytucja opiekuńcza. Ten model adaptacji funkcjonuje w Niemczech i Szwecji. Organizacyjnie modele te są bardzo podobne i mogą służyć jako wzorce organizacji tego procesu. Adaptacja lepiej przebiega w większej grupie niż w rodzinie.

Bibliografia

- Adamski, J.K. (2020). *Adaptacja i postrzeganie imigrantów w państwach europejskich: Studium porównawcze*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Adaptacja* (2012). W: A. Markowski (red.), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN* (s. 4). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Adaptacja* (2010). W: M. Smaza (red.), *Słownik wyrazów obcych* (s. 15). Warszawa: Wydawnictwo Buchmann.
- Adaptacja społeczna*. Pobrane 10.10.2021 z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/adaptacja-spo-leczna;3865737.html>.
- Banaś, M. (2011). *Szwedzka polityka integracyjna wobec imigrantów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Białek, K., Paluszek, A. (2011). *Migracje na świecie*. Warszawa: Centrum Edukacji Obywatelskiej. Pobrane z: https://migracje.ceo.org.pl/sites/migracje.ceo.org.pl/files/o_migracjach_ceo.pdf.
- Drechsler, A. (2017). *Chrześcijańscy uchodźcy z Syrii w Opolu*. Pobrane z: <https://caritas.pl/blog/2017/01/19/chrzescijanscy-uchodzcy-z-syrii-w-opolu/>.
- Fakten statt Stimmungslage: Malteser Migrationsbericht* [Fakty zamiast sentymentu: Maltański Raport Migracyjny] (2021). Köln: Herausgeber Stiftung Malteser Migrationsbericht. Pobrane z: <https://www.malteser.de/migrationsbericht.html>.
- Grzymała-Kazłowska, A. (2013a). Ku socjologii mobilnego społeczeństwa: Rozwój nowych koncepcji migracji i integracji a socjologia. *Studia Socjologiczne*, 210 (3), 34-44.
- Grzymała-Kazłowska, A. (2013b). Zarys koncepcji społecznego zakotwiczenia: Inne spojrzenie na tożsamość, adaptację i integrację imigrantów. *Kultura i Społeczeństwo*, 57 (3), 45-60.
- Imigranci w Szwecji: Ich liczba wzrosła dwukrotnie w ciągu 19 lat* (2019). Pobrane z: <https://skandynawiainfo.pl/imigranci-w-szwecji-ich-liczba-wzrosla-dwukrotnie-w-ciagu-19-lat/>.
- Iram, Y. (2001). Oświata mniejszości narodowych – problemy, obietnice i perspektywy. W: Z. Jasiński, T. Lewowicki (red.), *Oświata etniczna w Europie Środkowej* (ss. 57-63). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jakie są fakty na temat migracji i przestępczości w Szwecji?* Pobrane 10.10.2021 z: <https://www.swedenabroad.se/pl/embassies/polska-warszawa/faq---cz%C4%99sto-zadawane-pytania/jakie-s%C4%85-fakty-na-temat-migracji-i-przest%C4%99pczo%C5%9Bci-w-szwecji/>.
- Jasiński, Z., Nowak, Z. (2020). *Jakość i styl życia oraz plany życiowe i tożsamość kulturowa mieszkańców polsko-czeskiego pogranicza po przyjęciu Polski i Czech do Unii Europejskiej*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.
- Jelonek, W. (1996). Kryzys szwedzkiej polityki wielokulturowości a adaptacja drugiego pokolenia imigrantów. *Przegląd Polonijny*, 4, 65-88.
- Kinderwohngruppe Diez* [Ośrodek dla dzieci w Diez]. Pobrane 10.10.2021 z: <https://www.hephata.de/standort/kinderwohngruppe-diez>.
- Ligus, S. (2001). System oświatowy Północnej Nadrenii-Westfalii (RFN) wobec mniejszości narodowych. W: Z. Jasiński, T. Lewowicki (red.), *Oświata etniczna w Europie Środkowej* (ss. 65-72). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Muciek, E. (2009). Wielokulturowość w Szwecji: Projekt polityczny i praktyka społeczna. *Teka Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych*, 4, 52–62.
- Organisation & unternehmen* [Organizacja i funkcjonowanie]. Pobrane 10.10.2021 z: <https://www.hephata.de/organisation-unternehmen>.
- Raport Migracyjny: 280 milionów migrantów na całym świecie* (2021). Pobrane z: <https://dorzeczy.pl/swiat/212878/raport-migracyjny-280-milionow-migrantow-na-calym-swiecie.html>.

-
- Syryjscy uchodźcy przylecą do Polski: „Nie stanowią zagrożenia”* (2015). Pobrane z: <https://tvn24.pl/polska/syryjscy-uchodzcy-przyleca-do-polski-nie-stanowia-zagrozenia-ra546209-3302882>.
- Złotorowicz, S. (2017). Szwedzka polityka integracyjna wobec imigrantów w kontekście poszukiwania dobrych praktyk. W: Z. Jasiński, K. Neisch, M. Pogorzelska (red.), *Oświata i kultura w wielokulturowym świecie. Wielość perspektyw i doświadczeń* (ss. 43-55). Opole: Uniwersytet Opolski.
- Zmiana kulturowa*. Pobrane 10.10.2022 z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zmiana-kulturowa;4001865.html>.

